

Hövitsmän och husabymän

I

Hövitsmansämbetena i nordisk medeltid erbjuda forskaren ett rikt skiftande arbetsfält. De flesta ha haft rent militär karaktär.¹ Men det saknas inte alldeles exempel på hövitsmansämbeten som av tidigare forskning ansetts fylla uteslutande civila, administrativa uppgifter. Ett av dessa ämbeten skall här något beröras. Visserligen finnes denne hövitsman under namnet nämnd endast i en källa, och för ett begränsat område, Trögds, och i ganska vardagliga förrättningar, angående mulbete och skogstäkt. Men det skall visa sig att ämbetet icke egentligen har enbart lokal förankring.²

Det är Tröghbolagh, den bekanta skogsstadgan för Trögds allmänningsskogar, bevarad i två redaktioner, för två av tredingarna i Trögds, som på en rad ställen nämner hövitsmannen.³

¹ Det kan förvåna att de militära hövitsmansämbetena icke alls tilldragit sig forskningens intresse. Åtskilliga fängslade problem skulle där få sin lösning, såsom frågan om hövitsman eller *capitaneus* under Sturetiden som titel åt vissa länstagare, med särskilda åligganden och befogenheter. Helt otillfredsställande är den korta monografi som ägnats den militäre hövitsmannen av J. ALM, *Befalingsmand. Sverige. Kulturhistoriskt Lexikon för Sveriges Medeltid 1* (1956), s. 406 ff. Framställningen ifråga synes icke utgå från en inventering och sammanställning av det i detta fall ganska rika diplom- och brevmaterial. Det är betecknande att icke ens de mest lättfunna lagställena (MELL, MESL) om den militäre hövitsmannen på 1300-talet uppsökts.

² Bland omnämnanden i äldre litteratur kan nämnas O. v. DALIN, *Swea Rikes historia 2* (1750), s. 550.

³ Tröghbolagh citeras fortsättningsvis efter den textrecension som givits av B. LUNDBERG, *Tröghbolagh* (1952), s. 20 ff. Det av denne förf. använda förkortningssystemet brukas här, alltså TBM för Mellersta tredingens redaktion och TBH

Denne har flere, ganska skiftande uppgifter inom området för stadgan. Han skall sålunda ha uppsyn över vakthållningen i allmänningsskogen, vilket symboliseras med att han vid betesperiodens början, då vakthållet upprättas, sätter ett spjut i jorden⁴ – en symbolhandling, som torde visa att hövitsmannen här företrädde, icke bondemenigheten utan överheten.⁵ Han skall utsetta dag för skogskörlornas början och kungöra den på tinget.⁶ Han skall ta upp klagomål över brott mot skogsstadgan, och han skall på tinget beivra dessa brott.⁷ Han har vid sin sida vissa andra funktionärer, värnamän och synemän, och liksom de åtnjuter han särskilda förmåner i skogen samt del i böterna.⁸

Denna korta sammanfattning av hövitsmannens uppgifter enligt Tröghbolagh syftar endast till inledande orientering. Det blir anledning att återkomma till textställena.

Den första fråga, som aktualiseras vid en undersökning av hövitsmansämbetet i Trögd, är denna: fanns det en hövitsman i Trögd, eller voro hövitsmännen flere? Det som närmast fram-

---

för Hammars tredings redaktion. Om dessa redaktioner se i allmänhet *ibid.*, s. 10 ff. *et passim*. Alla hänvisningar till textrecensionen av TBH ske till rad (I-XXXVIII och BI-BIX), alla hänvisningar till TBM ske genom angivande av sida *ibid.* samt av rad på denna sida, varvid dock endast textrader räknas, icke kolumnrubriker etc. Handskrifternas signa efter LUNDBERG, a. a., s. 11 ff. – Tyvärr har utgivaren ansett riktigt att till grund för editionen av TBM lägga den äldsta, och den enda medeltida texten, A, fastän denna är uppenbart korrumpierad, i stället för att lita till de bägge goda handskrifterna J och K, som medge ett nästan fullständigt återställande av den ursprungliga texten.

⁴ TBH XVIII., TBM, s. 32, rad 20-23.

⁵ Till frågan om spjutet som rättssymbol avser förf. att återkomma i annat sammanhang. Om staven som höghetstecken se t. ex. K. v. AMIRA, *Der Stab in der germanischen Rechtsymbolik. Abhandlungen der K. Bayerischen Akademie d. Wissenschaften. Philol.-philos. Klasse XXV: 1* (1909), s. 87 ff., 130 ff. Om identiteten i vissa fall av stav och spjut se G. HAFSTRÖM, *Skaftthållning. Hist. Tidskrift för Finland* 39 (1953), s. 60 ff.

⁶ TBM, s. 33, rad 23-24.

⁷ TBH XVII, XXXVIII, BI, BII, BIV, BV. TBM, s. 32, rad 16-20, 37, rad 6-20, 38, rad 5-13.

⁸ TBH XXI, XXVIII, BII, BIV, BV. TBM, s. 33, rad 4-6, 34, rad 20-21, 37, rad 20-21.

kallar frågan är Trögds administrativa indelning på tredingar. Hövitsmannen kan tänkas ha fungerat i hela häradet. Det vore då närmast vid häradstinget, han hade att beivra brott mot stadgan. Men möjligheten föreligger också att en hövitsman fungerat i varje treding och utövat sitt judiciella uppdrag på tredingsting eller på häradsting, och i det senare fallet endast i vad avser överträdelse av stadgan, begångna inom tredingen, i dess allmänningskog.

Det blir nödvändigt att gå till ställena i själva stadgan. Och då kan man börja med bestämmelsen om vakthållningen. Det lyder i Hammars tredings redaktion:

Nw a wardh oc wardaboda vptaki tre⁹ j hamar thet egha synamen göra oc howdzmän spiwt j sätia.¹⁰

Det kunde tyckas att flertalsformen *howdzmän* här skulle ge klart besked om att hövitsmännen varit flere. Men mellersta tredingens redaktion av stadgan har *howtzman*.¹¹ Och då är det sannolikt att flertalsformen uppkommit genom analogi med flertalsformen *synamen* och under inflytande av verbets flertalsform *egha*.¹²

En liknande variation återfinnes i stadgandet om förhöjda böter för den, som låtit ett svin löpa omärkt i den lagligen inhägnade skogen och icke själv hämtat det, och heller icke löst det, då någon annan fört det till byn, utan dröjt tills hövitsmannen tagit upp saken. Stället lyder i Hammars tredings redaktion:

kan omerkt få aff löpa löse äghende j skoge fore fyra pen(i)nga löser i by löse for ortugh, komber för höwdzman löse med trem¹³ örom.¹⁴

⁹ TBH, ms A, har *thet*, som ger omening. Här har i stället upptagits det självfallet korrekta *tre* efter TBH, ms HJKL. TBM har, s. 32, rad 20–23, *ij J horndöök vk thre j hulte* – mellersta tredingen hade nämligen två olika allmänningskogar att övervaka.

¹⁰ TBH XVIII.

¹¹ TBM, s. 32, rad 23.

¹² Eftersom plur. *howdzmän* finns i ms JK, kan man förutsätta att det stått plur. redan i originaltexten.

¹³ TBH, ms A, har *tuem* och får stöd av bl.a. ms J, men *trem* efter bl.a. ms K

Här ha alla de bästa texterna till Hammars tredings redaktion entalsformen *höwdzman*, men den bättre texten till mellersta tredings redaktion har *höfuitzmän*.¹⁵ Variationen visar att man på den tid, då skogsstadgan ägde aktualitet, icke fäste vikt vid, om det stod entalsform eller flertalsform på dessa ställen.

Andra stadganden om hövitsmannen styrka denna slutsats. Det heter sålunda i den äldsta texten till Hammars tredings version, i ett stadgande om hövitsmannens inskridande mot försumliga värnamän:

Nw sigher howdzman värnämän j skogh ey hafua ridith then dagh han (att)e tha a höwdzmän han med thwem mannom vidher binda.¹⁶

Stället är desto mera intressant som det erbjuder ett ganska tidigt fall av inkongruens. Men de bägge bästa texterna till denna redaktion ha entalsformen *howdzman* den andra gången ordet förekommer, och bägge texterna till mellersta tredings redaktion ha konsekvent *höuitzman*.¹⁷ Det kan icke råda någon tvekan om att bägge redaktionerna ursprungligen haft entalsform, men 1400-talstextens flertalsform visar då, att avskrivaren, eller den som skrivit hans förlaga, ansett entalsform och flertalsform sakligt likvärdiga.

Slutgiltigt klarläggande äro de ställen, som stadga särskilda förmåner för hövitsmannen och hans medhjälpare. Där ha de bästa handskrifterna till Hammars tredings redaktion genomgående entalsform: *höwdzman*, *howdszman*. Men 1400-talshandskriften av mellersta tredings text har flertalsform: *howdzmän*, då fråga är om större lott i bete, men entalsform då

är klart att föredraga, då det ger normal kumulation av böterna. TBM, s. 32, rad 20, har *ii j öra*.

¹⁴ TBH XVII-XVIII.

¹⁵ TBM, s. 32, rad 20.

¹⁶ TBH XXXVIII-BI.

¹⁷ TBM, s. 37, rad 6-7.

fråga är om större rätt till skogskörslor.¹⁸ Att där skulle föreligga en saklig skillnad är uteslutet. Avskrivaren – en 1400-talshand – har ansett det sakligt likabetydande, om här stått *hövitsman* eller *hövitsmän*.

Nu synes det uppenbart, att om stadgan genomgående haft entalsformer och alltså talat om *hövitsmannen*, då hade det varit omöjligt att veta, om det funnits en hövitsman för hela Trögd med samma funktioner i alla tredingarna, eller om det funnits tre hövitsmän, en i varje treding, men var och en i sin treding med enahanda funktioner. Hade det å andra sidan genomgående stått flertalsform, *hövitsmän*, då hade det icke varit möjligt att veta, om det gällt tre hövitsmän, en i varje treding men var och en i sin treding med enahanda funktioner, eller om det gällt ett obestämt antal hövitsmän, som skulle verka samfällt, inom tredingen eller inom Trögd i dess helhet.

Nu ger i stället växlingen mellan entalsform och flertalsform möjlighet till en bestämd slutsats. Entalsformen visar klart, just genom sin förekomst vid sidan av flertalsformen, att *en* hövitsman var verksam inom tredingen, men den utsäger intet i frågan, om samme hövitsman också fungerade i de andra tredingarna. Men den regellöst förekommande flertalsformen visar, att det för avskrivarna – och tydligen i särskilt hög grad 1400-talsavskrivarna, eller för dem som skrivit deras förlagor – varit i sak likvärdigt med vardera. Och det måste sammanställas med att stadgan, med mycket små skillnader, så långt man får döma av de två bevarade redaktionerna, varit giltig inom var och en av tredingarna – i varje fall inom de två tredingar, vilkas redaktioner stå till forskningens förfogande.

Nu är det i och för sig sannolikt att avskrivarna känt till detta förhållande. Tredingsindelning var ännu på 1400-talet en realitet på olika håll, också om en del gamla tredingar från ett äldre skede upplösts eller förvandlats. Då Hammars treding fick kung

---

¹⁸ Ställena s.o.s. 140, anm. 8.

Albrekts bekräftelse på sin redaktion av stadgan, troligen i samband med Eriksgatan, är det *eo ipso* sannolikt att också de andra tredingarna uppvaktat i Enköping om den saken.¹⁹ Framför allt bör det ha varit väl känt i det kungliga kansliet, och sedan i riksföreståndarnas kansli, liksom givetvis vid domkapitlen i Strängnäs och Uppsala – för att endast nämna de viktigaste skrifvarstugorna i Trögds närhet – hur det faktiskt var ordnat med administrationen av en i rikets handel och i rikspolitiken så viktig landsända.²⁰

Om denna analys håller, måste hövitsmännen i Trögd ha varit tre, en i varje treding.²¹

II

Tröghbolagh synes emellertid också ge andra upplysningar om hövitsmännen, utöver vad som gäller deras funktioner vid förvaltningen av allmänningsskogarna, och utöver deras antal. För att få fram dessa upplysningar skall man sammanställa vad

¹⁹ LUNDBERG, a. a., s. 69 f.

²⁰ Till frågan om Trögds ekonomiska och politiska betydelse under medeltiden avser förf. att återkomma i en undersökning, som f.n. föreligger i manuskript under titeln »Tröghbolagh i dess socialhistoriska sammanhang».

²¹ I. LUNDAHL har i sitt arbete Studier över bruket av pluralis hos substantiv i fornvästnordiskan och fornsvenskan, Arkiv för Nordisk Filologi 45, 4: 2 (1940), s. 104 ff., hävdad att substantiv i de fornsvenska lagarna ofta, ehuru egentligen ologiskt, sättas i plur. där sing. vore att vänta, endast för att man velat understryka att ordet har generell betydelse. Lagförfattarna ha haft alla de möjliga juridiska fallen i tankarna. Om detta är något för det fornsvenska lagspråket säreget eller ens något anmärkningsvärt kan diskuteras. Det har i alla händelser ingen giltighet för alla de ord i lagarna som beteckna personer, därmed heller icke för de ord som beteckna det gamla samhällets olika funktionärer, biskop och präst, klockare och kyrkvärd, länsman och domare. Se t.ex. UL KB 1: 1, 1: 2, 2: 1, KGB 10: 2, 10: 8, 10: 10, MB 17: 1, 47 pr., ÞGB 3 pr., 9: 3. Präst och klockare fanns i varje socken. Länsmannen var verksam på flere ting – men vad som sägs i lagen gäller lika för alla länsmän inom lagens område. Man kan med samma rätt tala om generell sing. som om generell plur. Sing. anger i dessa fall just att det för lagförfattarna varit klart att dessa funktionärer var för sig haft ett avgränsat, för alla känt men kanske icke därför skriftligen definierat kompetensområde.

stadgan har att säga om samtliga där nämnda funktionärer. Dessa äro, utom hövitsmännen, de redan nämnda synemännen och värnamännen samt domaren.

Vad angår synemän och värnamän rymmer Tröghbolagh utförliga, ehuru bristfälligt traderade stadganden om hur de skulle utses. Det heter i mellersta tredingens redaktion:

Fiärdhe (*sc.* thingx dagher) om fiärdha dagh pingizdagha ther sama stadz (*sc.* widh bughlösa kirkio) oc tha sculo wernamän oc synomän afsätias ok andre tiltaghas Hwar ther moth sigher oc will ey widhertaka böte iij öra Fämpte a sancti iacobi dagh j horndö oc tha ägha nempnas fyre män oc the sculo scodha än scogha äru skipana före ellir ey oc äpter thera witnom tridhiungx thing kalla ther näst Siätte a sancti bartholomei dagh a huslöth oc ther scall samuledhis scogh scodha som j horndö.¹

Texten är uppenbarligen korrumpad. Som framgår av den uttryckligen angivna funktionen är det synemännen, som utses den 25 juli, med uppgift att omedelbart avsyna allmänningskogen Hornö, efter den 24 augusti också allmänningskogen Hult.² Det är därvid lag viktigt att dagen för avsyningen av allmänningskogen Hult icke, såsom dagen för avsyningen av allmänningskogen Hornö, är fixerad med tanke på att ollonen just vid den tiden kunde beräknas vara mogna. En sådan skillnad, i det avseendet, mellan de bägge allmänningskogarna inom samma treding finns det ingen anledning att antaga. Det har i vartdera fallet främst gällt ekollonen, och de ha icke mognat tidigare i Hornö skog än på Hultängen. Men tredingsbönderna ha låtit sina svin beta av en skog i taget, helt säkert av hänsyn till vakt-hållningsbördan.³ Det kan sedan vara ovisst om textens *fyra män* är korrumpat för *synemän* eller om synemännen varit fyra, så

¹ TBM, s. 31, rad 3 nedifr., – s. 32, rad 6.

² Om *huslöth* som en ort i eller vid allmänningskogen Hult se LUNDBERG, a. a., s. 49.

³ En annan uppfattning om händelseförloppet vid mellersta tredingens ollonstämmer hos LUNDBERG, a. a., s. 95.

att det ursprungligen stått *fyre syne män*, vilket en renskrivare betraktat som en dubbelskrivning.⁴ I alla händelser måste uppgiften om synemännen vid den fjärde tredingsstämman vara ett inskott. Och ett annat inskott synes det vara, då den ena av de bägge kända texterna till mellersta tredingens version har ett *adhre* före *wernamän oc synomän* i notisen om den fjärde tredingsstämman.⁵ Det förefaller föga troligt, vare sig för värnamän eller synemän, att de förnyats endast delvis varje år, att de alltså utgjort ett slags korporation, där tredingsbönderna rote-rade över en period om mera än ett år – allra helst som det icke heller är utsagt hur denna rotering skedde.

Saken ter sig klarare, om man drar in också Hammars tredings text. Där är stadgandet betydligt kortare. Det heter:

fiärda a fiärdadagh pingxdaga ther samastadh, oc tha scolu adre afftakas oc adre vidhersätias hwa ther mot sig her böt(e) iii örä, oc fämpte at sancte iacops dagh, tha ego nämpnas fyre men the eghe scoda än skoga äru skipan före oc effther ther vitnom tridiungx tingh kalla.⁶

Också här står *fyre män*, icke *synemän*, och det betyder att texten blivit korrumpierad redan på ett stadium, som ligger före de nu bevarade redaktionerna. Inskottet om synemännen finnes icke i notisen om den fjärde tredingsstämman, men heller icke värnamännen nämns där. Om det dock är de som åsyftas, är texten också i denna del korrumpierad. Därpå tyder dessutom alldeles bestämt det upprepade *adre – adre*, som ger dålig mening. Alldeles omöjligt är väl icke att den ursprungliga texten lytt:

tha scolu värnamän afftakas oc adre vidhersätias . . . fämpte at sancte iacops dagh, tha ego nämpnas synemän . . .

Huru därmed än förhåller sig är det visst att värnamän och synemän utsetts bland tredingsbönderna. Det har varit ett folk-

⁴ Se LUNDBERG, a. a., s. 49.

⁵ LUNDBERG, a. a., s. 31, apparaten.

⁶ TBH XIV–XV.

ligt förtroendeuppdrag, eller kanske rättare: ett åliggande, en tunga, som var och en av tredingsbönderna hade att ta på sig då hans tur kom, precis som så många andra liknande funktioner i det gamla bondesamhället. Att utse dessa funktionärer för året var en av tredingstingets viktigaste uppgifter, viktig därför att det så slogs fast vem inom samfälligheten som för året stod i ansvar för en ekonomiskt betydelsefull gemensam angelägenhet.

Men Tröghbolagh innehåller ingen föreskrift för, ingen uppgift om hur hövitsmännen skulle utses. Slutsatsen måste bli att hövitsmännen icke, som värnamän och synemän, hade omsorgen om ållonet och skogstakten i Trögds allmänningsskogar som enda åliggande. Någon bestämmelse om hur hövitsmännen skulle utses behövdes icke i skogsstadgan, därför att hövitsmännen funnos i Trögds tredingar oberoende av stadgan, och oberoende av bondemenigheterna. Trögdborna ha, då de utformade sin skogsstadga, eller redan då de kanske ganska långt dessförinnan utbildade en sedvana och ett system av regler för vården av sina allmänningsskogar, kunnat anlita hövitsmännen, funktionärer som redan funnos i tredingarna, till vissa av de uppgifter det gällde.

Tröghbolagh synes ha ytterligare något att säga om hövitsmännen. Det stadgas att hövitsmän, värnamän och synemän skola ha vissa förmåner, som ersättning för sin möda: värnamän och synemän skola ha dubbel andel i mulbetet, hövitsmannen i sin tur dubbelt mot värnamän och synemän.⁷ och en motsvarande förmån hade de vid skogstakten.⁸ Nu är det särskilt stadgat om möjlighet för envar delägare och förmånstagare att under bestämda former mot ersättning avstå från sin rätt till årets bete.⁹ Det framgår klart av stadgandet, att detta är något extra-

⁷ TBH XX-XXI. TBM, s. 33, rad 4-6.

⁸ TBH XXVIII. TBM, s. 34, rad 20-21.

⁹ TBH XXI-XXII. TBM, s. 33, rad 7-13. Det är viktigt att detsamma icke särskilt nämnes i fråga om körsorna. Det kan icke gärna bero på att det ansetts ineffattat i formuleringen: *howdzman, värnämän oc synaman eghen swa j ako som*

ordinärt, omgärdat som det är av garantier för de övriga delägarnas rätt, i det att dessa åtnjuta en preferensklausul: tredingsboarna ha i första hand rätt att lösa sig till de sålunda utbudna andelarna till ett fastställt pris av 2 örtugar per svin, och först om ingen intresserad tredingsbo anmält sig fick lotten erbjudas till någon utomstående, t. ex. någon som bodde i en av de andra tredingarna, och nu till den högstbjudande. Det är viktigt att samma regel härvid lag gällde för synemän, värnamän och hövitsmän. Också i vad angår skogskörslorna har stadgan särskilda bestämmelser om avyttrande av andel eller av de produkter, som togos ur skogen: delägare och förmånstagare kunde avyttra sin rätt i årets körslor, men endast på tredingsting och till tredingsbo. Här fanns alltså ingen möjlighet att avyttra denna rätt till utomstående, t. ex. någon som bodde i de andra tredingarna.¹⁰ Däremot förutsattes det som normalt att en delägare eller förmånstagare redan då han for ut ur skogen med sitt lass sålde produkterna, som han tagit ur skogen, till vem han ville: i det fallet stadgades i mellersta tredingens ofta något mera utförliga redaktion om en särskild kontroll av det han huggit, medan det som delägare eller förmånstagare huggit för eget bruk fick föras direkt hem till hans gård.¹¹

Stadgans ordalag på tal om funktionärernas förmånsrätt till mulbete jämställer i viss mening den vanlige bonden och menighetens förtroendemän, även hövitsmannen:

äghir huar sinom luth radha sliikt a man som a man vtan vernamän och synomen halfuo mera bondom oc howdzmän wernamannom ok synamannom halfuo mera.¹²

Stegringen *bonde – värnaman och syneman – hövitsman* i

j skipan. Dessa ord gälla endast proportionen mellan den vanlige bondens och de olika funktionärernas andelar. Det är att observera att det därmed heller icke finnes ett i stadgan fixerat pris för den outnyttjade rätten, så som fallet är med bestämmelserna om utbud av outnyttjad lott i ållonbetet.

¹⁰ TBH XXVII-XXVIII. TBM, s. 34, rad 13-18.

¹¹ TBM, s. 34, rad 4-9.

¹² TBM, s. 33, rad 3-6. Motsvarande stadgande i TBH XX-XXI.

proportionen 1: 2: 4 sker socialt sett på jämlik fot. Värnamannen och synemannen sättes således mot bonden, men de voro dock otvivelaktigt bönder, också de. Då förefaller det knappast rimligt att antaga att hövitsmannen heller varit mycket annat än en bonde, socialt och ekonomiskt. Dessa stadganden få sin naturliga förklaring om man antar, att han varit i viss mening bondens och landbons jämlike, en företagare inom jordbruket. Men i böter har han som konungens ombud lyft dennes andel.

Under sådana förhållanden synes det vara ett rimligt antagande att alla de förmånsberättigade funktionärerna varit tredingsboar. De ha då varit företagare inom jordbruket, och de ha som sådana haft ett direkt intresse i allmänningsskogen, och som regel ha de kunnat utnyttja den givna förmånen för egen räkning – för sina svin och till sitt behov av bränsle och av byggnadsvirke. För värnamännens och synemännens del är detta också eljes otvivelaktigt. De voro tredingsbönder, fastän i en tillfällig förtroendeställning. Det intressanta är att detta i så fall gäller även hövitsmännen: också de ha varit tredingsboar och företagare inom jordbruket.

En motinstans kunde möjligen anföras. Man kunde säga att de särskilda förmåner, som tillkommo hövitsmannen, intet annat varit än en avlönsform – ett sätt att avlöna en utifrån kommande funktionär genom att medge honom en förmån in natura, som det var möjligt att realisera. Mot ett sådant antagande talar dock att landskapsrätten, så rik på stadganden om ämbetsmäns och funktionärens avlöning in natura eller genom del i böter, i övrigt intet känner om en avlönsform av detta särskilda slag, eller ens om någon liknande. Man kan icke endast på detta lagställe grunda en uppfattning om avlönsformerna i det gamla samhället som eljes saknar stöd i källorna, och det synes svårt att försvara åsikten att denna avlönsform skulle ha varit för Tröghbolagh exklusiv. Avgörande synes då vara det förhållande att enahanda regler gällde för synemän och värnamän, vilka otvivelaktigt varit tredingsbönder.

Det är av vikt att ett motsatt antagande skulle ha orimliga konsekvenser: En hövitsman, som icke vore tredingsbo och som icke kunde i egenskap av företagare inom jordbruket som regel själv utnyttja den i stadgan medgivna förmånen, hade varit nödsakad att varje betessång genom utbud å tredingstinget försälja sina andelar. Han hade vidare varit tvungen att delta i avverkning och körslor, ty därvid lag kunde han utnyttja sin förmån endast genom att, kommen utanför tredingsskogen och efter vederbörlig kontroll, sälja produkterna, ved och virke – något som skulle ha varit orimligt betungande om han bott utanför häradet, ja, kanske i en helt annan del av landskapet.

Endast för den sista av de uppräknade funktionärerna, domaren, har Tröghbolagh intet visst besked att ge. Domaren förekommer endast i ett stadgande, om böter för honom vid förfall. Detta stadgande överensstämmer icke med vad som säges om förfall för hundaresdomaren i Upplandslagens rättegångsbalk:

Nu komber ey domare till
thingx then tidh thet
halz böte iij öra ellir
witi forfall sin medh twem
mannom¹³

þær skal domæri a þingi wæræ.
ær ok annær þær. wærin þapir
saklösir. ær hwarghin þær.
bötin þapir þre markær. ællr
witin forfall sin. hwar þeræ
mæþ twem mannum. ok sialfwer
han þriþi.¹⁴

Skillnaderna äro, som synes, stora, men också likheten. Viktigast är skillnaden i bötessatsen. Den är ett avgörande hinder mot antagandet att det här skulle gälla hundaresting. Det måste gälla tredingsting. Om domaren är en av hundaresdomarna, skulle därmed en viktig förbindelselänk föreligga mellan Tröghbolaghs system av funktionärer och Upplandslagens.

Hövitsmännen i Trögd ha varit tre till antalet, en i varje treding. Det synes övervägande sannolikt att de varit tredingsbor, envar på sitt håll, och således jordbrukare. De ha haft andra

¹³ TBM, s. 38, rad 3–5.

¹⁴ UL ÞgB 2: 1.

åligganden än dem, som skogsstadgan ger upplysning om, och dessa andra uppgifter ha varit det som konstituerat deras ställning. Vilka voro de då?

III

Den ende forskare, som ställt frågan, har givit ett undvikande svar: Tröghbolaghs hövitsmän ha haft samma uppgifter som Upplandslagens länsman.¹ Det är skäl att ta upp saken till förnyad prövning.

Upplandslagens länsman har på en gång varit konungens ämbetsman och en bondemenighetens funktionär. Den sistnämnda egenskapen träder i förgrunden t. ex. då länsmannen inkallar hägnadssyn vid försummelse i gårdsling, och här ligger likheten med Tröghbolaghs ållonstämma, med synemän och andra delar av proceduren, i öppen dag:

Nu kan en garþær niþri liggia þa skulu grannær lænsmanni til sighia. lænsman skal garþær syn til næmpnæ. a. þingi skal þön syn næmpnæs. ok þæn ma syn at wæþia löso næmpnæ. sum til kiærir . . .²

Men också skillnaderna äro påfallande, ja, de dominera bilden. Vad det här gäller är icke ållonskogen utan åkern, och proceduren är icke årlig, den aktualiseras endast vid försummelse, och på initiativ av den som blivit förfördelad. Man kan säga att likheten mellan den i Upplandslagen stadgade proceduren och övervakningen av ållonskogarna i Trögd väsentligen ligger däri, att bondemenigheten fått anlita en kunglig funktionär för viss angelägen uppgift, som eljes låg utanför den kungliga rättsfären.

Ty man kan icke gärna säga att det är som bondemenigheternas funktionär länsmannen skär upp konungs budkavle,³ för

¹ LUNDBERG, a. a., s. 51: »Det framgår icke med säkerhet, huru många hövitsmännen i Trögd voro. Hövitsmannen i TB hade samma uppgifter som länsmannen i UL.»

² UL VB 6: 1.

³ UL DgB 1: 1.

talans på tinget,⁴ utser viss nämnd,⁵ kallar tinget hem till en tredskande,⁶ åttalar för tingfall,⁷ på tinget uppmanar bönderna till fullgörande av brobyggnadsskyldighet,⁸ är närvarande vid husrannsakan,⁹ lagsöker,¹⁰ uttager vissa sakören¹¹ och medverkar vid skatteuppbörden.¹² Sammanställningen visar att den föreslagna överensställningen mellan Tröghbolaghs hövitsman och Upplandslagens länsman icke är särskilt påfallande, även om den är möjlig: man skulle i Upplandslagens bestämmelser möta länsmannen i dennes huvudsakliga ämbetsåligganden, medan Tröghbolagh endast skulle omtala den speciella funktion som ålåg länsmannen just i Trögd och i avseende på allmänningsskogarna. Det kan tilläggas att likheten icke ter sig mera påfallande heller om man utsträcker undersökningen till de övriga Svealagarna.¹³ Och då blir det avgörande att länsmannen icke, så långt han uttryckligen nämnes i Upplandslagen, var en företagare inom jordbruket och som sådan bosatt inom det område, där han utövade sina offentliga funktioner. Så var det däremot, om slutsatsen ovan är riktig, med Tröghbolaghs hövitsman. Och mot antagandet, att länsmannens i Upplandslagen stadgade åligganden inom en del av lagens jurisdiktionsområde, Trögd, helt eller delvis skulle ha överflyttats på en lokal funktionär, har man allt skäl att värja sig. Hövitsmannen i Tröghbolagh och

---

⁴ T.ex. UL MB 5: 1.

⁵ UL MB 17: 1, med tillämpningsbestämmelser UL ÞgB 9: 1, 3.

⁶ UL ÞgB 3: pr.

⁷ UL ÞgB 4: pr.

⁸ UL VB 23: 1.

⁹ UL MB 47: pr.

¹⁰ UL ÞgB 7: pr, 8: pr.

¹¹ UL ÞgB 6: 1.

¹² UL KgB 10: 2, 8, 10.

¹³ En sammanställning av Svealagarnas uppgifter om länsmannen hos E. HJÄRNE, *Rod och runor*, Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundets i Uppsala årsbok 1946, s. 45 f. Se i den äldre litteraturen särskilt C. G. MALMSTRÖM, *Om centralisation, Embetsmän och Län i Sverige under Medeltiden*, *Tidskrift f. Litteratur* 1851, s. 272 ff.

länsmannen i Upplandslagen kunna icke ha varit samma person, de ha icke haft ens en likartad ställning i samhället, och deras uppgifter ha, så långt det framgår av stadgandena i Tröghbolagh och i Upplandslagen, icke överensstämt.

En annan hypotes skall här uppställas och prövas: Tröghbolaghs hövitsman är konungens bryte eller landbo på en husaby och som sådan identisk med Dalalagens husabyman, och förhållandet mellan Tröghbolaghs hövitsman och Upplandslagens länsman är – med de skillnader som betingas av skillnaderna i samhällsutvecklingen för Upplands och Dalarnas del – det samma som mellan husabyman och länsman i Dalarna. Hypotesen är dess mera värd att prövas, som den gör det möjligt att mera än förut precisera husabymannens uppgift inom Dalalagens jurisdiktionsområde och att särskilja flere skeden i den kungliga administrationens utveckling mot det system som möter i Upplandslagen.

För att fixera utgångspunkten för en följande jämförelse mellan lagarna är det nödvändigt att precisera de skäl, som – oberoende av denna jämförelse – tala för att Tröghbolaghs hövitsmän varit konungsbrytar eller konungslandbor på Trögds husabyar. Det är främst det rent numeriska förhållandet: tre hövitsmän, i var sin treding, sammanställt med att det faktiskt funnits tre husabyar i Trögd, en i varje treding, nämligen Husaby-Trögd (nu Kungshusby), Husaby-Gismark (nu (Kungsvallby) och Husaby-Sjutolft.¹⁴ Och därtill kommer att det synes övervägande sannolikt att hövitsmännen i Trögd dels varit företagare inom jordbruket liksom tredingsbönderna, dels också haft ställningen som funktionärer i samhället, även utanför de särskilda uppgifterna i samband med mulbetet och skogstakten. Allt detta kan ju med rätta sägas också om konungsbrytarna, främst sådana vi känna dem från Göotalagarna: *ko-*

---

¹⁴ H. SCHÜCK, Upsala öd. Uppsala Universitets Årsskrift 1914, Program 2, s. 10. A. STEINNES, Husebyar. Norsk Historisk Tidsskrift 1955: 4, s. 61.

nungs bryti i Västgötarätten, *konungs soknare* i Östgötarätten. De ha ursprungligen varit förvaltare på konungens gård, och de ha i den egenskapen fyllt också vissa offentliga funktioner.¹⁵ Man kan förmoda, ehuru det icke är bevisligt, att vad lagarna innehålla om konungsbryten och dennes funktioner endast är rester från ett skede med ett mindre rikt utvecklat administrativt system än det som eljes möter i dessa källor. Samhällets förändring har gått snabbt, och de funktioner, som konungsbryten till en tid kan ha haft, ha i så fall snabbt övergått till andra funktionärer.

Det är nödvändigt att just här fixera det aktuella forskningsläget i vad avser husabyarna. Tidigast tilldrogo sig husabyarna forskningens intresse för den betydelse de hade i det gamla samhällets administration: de ingingo i Uppsala öd, utgjorde rent av själva kärnan i Uppsalaättens gamla gods.¹⁶ Med det stegrade intresset för det äldsta svenska rikets statsfinansiella resurser och kamerala organisation följde tanken att själva ordet, appellativet och ortnamnet *husaby*, *Husaby*, åsyftat det för hela bygden samfällda visthuset, konungens skattelada, direkt omtalad i ledungsrätten i Upplandslagens kungabalk:

Nu skal skipwist utgjoræs. ok. j. kunungx wistæhus föræs.
Nu skal maþær wæræ fore hampnu hwarri. ok en fore
attungi hwarium. slikin attonx mæn wiliæ takæ . . .¹⁷

Husabyn var gården, där konungens visthus låg,¹⁸ och konungens bryte på husabygården hade bland annat uppgifter vid skatteuppbörden – det är sannolikt dessa som avses med vad

¹⁵ HJÄRNE, a. a., s. 30 ff. J. ROSÉN, Kronoavsöndringar under äldre medeltid. Skr. utg. av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund 46 (1949), s. 7, 71 f.

¹⁶ H. SCHÜCK, a. a., s. 4, 36. ROSÉN, a. a., s. 71.

¹⁷ UL KGB 10: 2.

¹⁸ O. LUNDBERG, Det forntida Uppland och havet. Svenska Turistföreningens Årsskrift 1915, s. 94. E. ELGQUIST, Ullvi och Götevi (1947), s. 77. E. HJÄRNE, a. a., s. 40 med anm. 3. C. I. STÄHLE, Om vår äldsta jordebok (Vårfruberga klostergodsförteckning). Namn och Bygd 36 (1948), s. 134 ff.

som stadgas om länsmannens *ombud* i ledungsrettens kamerala stadganden.¹⁹ Till uppgiften måste också ha hört att bevaka skatteladan och uppbörderna. Men husabyarna ha otvivelaktigt varit verkliga gårdar, stundom har det varit en gammal Tuna-gård, en av huvudgårdarna i det system av storbondgårdar som fanns i det äldsta samhället, långt före kungadömet och riksbildningen.²⁰ Konungens bryte på husabyn har varit en företagare inom jordbruket, fastän han varit det på sin herres vägnar.

Nyligen har emellertid en forskare genom en hårt genomförd analys sökt göra troligt att husabyarna, åtminstone inom vissa delar av det svenska området, tjänat militära ändamål – att de ingått i eller rent av utgjort en väsentlig del av den territoriella försvarsorganisationen. Det skulle här ha gällt både det yttre försvaret mot krigiska grannar, det inre försvaret mot upproppiska menigheter och militärt polisiära uppgifter.²¹

Den analys, som givit det resultatet, utgår endast från de kända husabyarnas geografiskt strategiska läge. Den är redan därför starkt hypotetisk. Träder man närmare till saken, yppar sig genast en avgörande motinstans. Denna kan lämpligen framföras med utgångspunkt i de östgötska husabyarnas förment strategiska läge. Det heter sålunda att en fiende skulle stöta på en eller flera husabyar, vilken väg han än kom till Östergötland: landvägen genom bergssträckningen i linjen Kolmården–Tiveden, där husabyar ligga vid de viktigaste passen och vägarna, sjövägen in i Bråviken eller Slätbaken, där Vikbolandets husabyar ha bevakningsuppdraget, sjövägen över Vättern och in i Motala ström, där Husbyfjöl i Brunneby socken möter, eller landvägen söderifrån för att återigen möta husabyar, antingen

¹⁹ lænsmaþær . . . ællr hans wist vmbuþ, UL KgB 10: 2.

²⁰ Se ett vackert exempel på en gammal Tuna-gård, som blivit platsen för konungens visthus, STÄHLE, a. a., s. 133 ff. Om Tuna-gårdarna se t.ex. G. FRANZÉN, Sverige. Nordisk Kultur 5 (1939), s. 135 f.

²¹ STEINNES, a. a., s. 64 ff., sammanfattning s. 84 ff.

de tre husabyarna utmed Emån eller Husaby i Skatelöfs socken i Kinnevards härad på vägen mot Växjö.²²

Till detta kan anmärkas, att de framkomliga, ur militärt strategisk synpunkt lämpliga infallsvägarna till Östergötland voro identiska med de vanliga sjövägarna och landvägarna – de stråk där handeln gick fram. Det är en viktig iakttagelse att det fanns husabyar utmed alla dessa vägar, men det har icke i och för sig något med en tidig försvarsorganisation att skaffa. I själva verket ligga alla de husabyar, som dragits in i bevisningen, var för sig som centrum i en bygd. Husabyarna i Östergötland visa genom sitt läge endast att husabyorganisationen gällt huvudbygder och huvudvägar. Detta hindrar ju icke att husabyarna i krig och orostid kunnat bli militära förläggningar och stöddepunkter. De måste ha blivit det redan därför att konungen där kunde lita till en viktig ekonomisk resurs, skattespännmål, och därför att husen, bland dem själva skatteladan, kunde utnyttjas till förläggning.

Frågan är i detta sammanhang av vikt, därför att de särskilda funktionärerna i Trögds tredingar haft namnet *hövitsmän*, och det är obestriddligt att detta namn i allmänhet haft militär karaktär: de flesta *hövitsmän* i nordisk medeltid ha fört ett militärt befäl, och om man får se det svenska *hövitsman* som en översättning av det latinska *capitaneus*, gäller satsen även för det latinska ordet och för allmänt europeiska förhållanden.²³ Vore den framställda förslagsmeningen om husabyorganisationens militära karaktär riktig, skulle redan namnet *hövitsmän* styrka identiteten mellan Tröghbolaghs hövitsmän och Dalalagens husabymän. Men i verkligheten får tanken på en sådan identi-

---

²² STEINNES, a. a., s. 66 ff.

²³ K. F. SÖDERWALL, Ordbok öfver det svenska medeltidsspråket (1884–1918), s.v. *hovuds man*. C. DU CANGE, Glossarium mediæ et infimæ latinitatis (1883–1887), s.v. *capitaneus*. Att *capitaneus* i latinska diplom från nordisk medeltid står för *hövitsman* behöver icke i och för sig betyda att ordet *hövitsman* bildats efter det latinska *capitaneus*.

tet stöd också av uppfattningen att husabyarna varit platsen för konungens visthus, hans skattelada. Skatteladan behövde icke endast ett lås, den behövde också bevakas.²⁴ Man kan kalla denna bevakning för ett polisiärt åliggande eller ett militärt. Den distinktionen har icke varit klar för 1200-talets svenskar. Men att konungsbrytarna i götalandskapen haft polisiära åligganden jämte andra är utrett.²⁵ Dalalagens husabymän ha bl. a. haft till uppgift att mottaga brottslingar till förvaring.²⁶ Tanken ligger då nära till hands att husabymännen i Trögd kallats hövitsmän just därför att de, liksom andra husabymän, haft befälet över en vaktstyrka. Själva namnet *hövitsmän* fogar sig då till raden av de skäl som i och för sig göra det sannolikt att Tröghbolaghs hövitsmän varit konungens brytar på husabyarna i Trögd.

Nog av, från denna utgångspunkt till själva ställena i Dalalagen och Västmannalagen och till de tolkningar som givits dem.

Förhållandet mellan länsman och husabymän i Dalalagen har behandlats av en rad lysande forskare i äldre svensk samhällshistoria. Två skilda åsikter föreligga. Den ena åsikten är att länsman och husabymän äro identiska. Det gäller två olika namn på samme funktionär.²⁷ Den andra åsikten är att länsman och husabyman varit tvenne skilda funktionärer.²⁸

²⁴ Om den fiskaliska hårdheten efter de stående skatternas införande och reaktionen mot dem, se G. HOLMGREN, Namnet Ladulås. Saga och Sed 1952, s. 41 ff. Denne förf. har velat i konung Magnus Birgerssons vedernamn återfinna arrestläset, som fogden satte för bondens lada. Hur härmed än förhållit sig måste den uppburna skatten i konungens visthus, skatteladan, sjölvfallet ha förvarats under lås.

²⁵ HJÄRNE, a. a., s. 30 ff.

²⁶ DL 10B 5: pr, MB 5: pr. Se nedan s. 162 f.

²⁷ H. HILDEBRAND, Sveriges Medeltid 2 (1898), s. 102 f. Å. HOLMBÄCK och E. WESSÉN i Svenska Landskapslagar 2: 1 (1936), s. XXII.

²⁸ C. J. SCHLYTER i Glossarium ad corpus juris sveo-gotorum antiqui (1877), s. v. Husabyman. MALMSTRÖM, a. a., s. 274 ff. SCHÜCK, a. a., s. 6. Å. HOLMBÄCK och E. WESSÉN i Svenska Landskapslagar, 2: 1, s. 42. HJÄRNE, a. a., s. 40 f.

Forskarna ha icke tvekat att beteckna förhållandet mellan länsmannen och husabymannen som dunkelt.²⁹ Detta karakteriserar måhända snarare forskningsläget, och man skulle icke rätt förstå denna ovisshet, om icke mot bakgrunden av en byråkratisk fiktion, att det är arbetsuppgiften, gärna rent av instruktionen, som karakteriserar ämbetet: samma arbetsuppgift, samma instruktion, alltså samma ämbete, låt vara under olika namn. Och en sådan fiktion kan leda vilse, om man glömmer, att källorna, i detta fall landskapslagarna, ofta förtiga mycket av det som är karakteristiskt för ett ämbete: lagarna äro icke att jämföra med instruktionen i ett modernt ämbetsverk, och vad de meddela om ämbetena i det gamla svenska samhället är många gånger endast vad som direkt sammanhänger med ett enda konkret rättsfall, andra gånger endast vad som har intresse ur den exklusiva synpunkt, som varit vägledande vid lagredningen, t. ex. intresset för jorddelning och handel med jord, för arv, för sakören. Men icke heller denna, rent källkritiska synpunkt räcker härvid lag. Den måste gå hand i hand med en sociologisk uppfattning av de byråkratiska funktionerna och med försök att socialhistoriskt gruppera de olika funktionärerna, såsom då man finner det övervägande sannolikt – för att ta ett exempel – att hövitsmännen i Trögds tredingar socialt sett ha hört till jordbrukets företagargrupp men att de samtidigt måste ha haft funktioner som sociologiskt uppfattade icke i första hand ha hört till bondemenighetens kommunikationssystem.³⁰

Nu går emellertid icke heller uppfattningen, att länsman och husabyman ha enahanda uppgifter, att upprätthålla. Man har att konstatera att länsmannen och husabymannen i Dalalagen

²⁹ MALMSTRÖM, *l.c.*, HJÄRNE. *l.c.*

³⁰ Om här berörda principfrågor se t.ex. S. U. PALME, Byråkratien som historiskt problem, Scandia 1949, s. 58 ff., och där s. 59, anm. 1, anförd litteratur, samt J. DOWD, Control in Human Societies (1936) *passim*, och T. T. SEGERSTEDT m.fl., A Research into the General Sense of Justice. Theoria 1949, s. 323 ff.

visserligen i några fall ha funktioner som förefalla att vara identiska. Bägge omhändertaga t. ex. brottslingar.³¹ Bägge föra talan.³² Bägge ta emot ed.³³ Men det finns också skillnader. Dessa äro av två slag. Dels fullgör länsmannen på tinget en uppgift som endast mellan tingsterminerna nämnes för husabymannens del.³⁴ Dels äro de bägge funktionärernas befattning med juridiktionen på tinget i ett avseende klart olika: länsmannen är åklagare, han för fram vittnen, han överbevisar genom eder,³⁵ men han sammankallar icke ting. Ting sammankommer på rätt tingstermin och tingsplats, enligt sedvanan.³⁶ Husabymannen däremot är ensam om att i vissa uppräknade mål sammankalla extraordinarie ting: om konungens budkavle kommer, om en tjuv blir tagen på bar gärning, eller om en man blir överraskad hos en annans hustru.³⁷

Detta har man nu uppfattat som en och samma funktionärs olika åligganden, endast växelvis anförda under det ena eller det andra namnet. Att en sådan tolkning är språkligt möjlig gör den naturligtvis icke i och för sig sannolik. Man skall visserligen icke hejda sig inför att se samme funktionär nämnd under olika namn, så som länsmannen i Dalalagen än kallas *länsman*, än *soknari*.³⁸ Men namnet *soknari* användes då endast i den egentliga betydelse av »åklagare», »lagsökare», »utmät-

³¹ DL ÞjB 5: pr, 15. Det senare stället har *wndi skiæl soknaris ella husuby manz*. Att *soknari* är identisk med länsmannen står utom tvekan. – Vidare DL ÞgB 5: 1, samt DL ÞgB 6. Sistnämnda ställe är det enda av de här åberopade som nämner länsmannen ensam, icke som alternativ till husabymannen.

³² Länsmannen: DL MB 20: 1. Husabymannen: DL MB 23.

³³ DL MB 20: 1, ÞgB 13: pr.

³⁴ T.ex. nyss anf. ställen om mottagandet av ed: till bestämmelsen om edgång inför husabymannen mellan tingsterminerna har i ÞgB 13: 1 fogats en bestämmelse om edgång vid tinget efter anmälan hos länsmannen.

³⁵ DL MB 16, där länsmannen uppträder under beteckningen *socknari*. DL MB 20: 1, 27, ÞgB 4, 5: pr, 16.

³⁶ DL ÞgB 1: pr.

³⁷ DL ÞgB 1: 1.

³⁸ Se ställena t.ex. enl. ovan anm. 31–37.

ningsman», icke om länsmannen i dennes övriga funktioner. Här erbjuder sig alltså icke en parallell till de förutsatta växeluttrycken länsman – husabyman.

Det intressanta är nu, ur metodisk synpunkt, att forskarna tolkat övriga lagställen om länsman och husabyman med utgångspunkt i uppfattningen, att de bägge orden i nu diskuterade stadganden faktiskt äro växeluttryck – något som det dock återstår att göra troligt. Det är metodiskt riktigare att koncentrera undersökningen till de ställen, vilka göra det möjligt, antingen att särskilja två olika funktionärer, länsmannen och husabymannen, eller att bevisa, att de äro identiska. Utifrån det resultat, som så nås, får man sedan undersöka, om den givna tolkningen passar också för de ställen, som ensamma intet besked kunnat ge.

Det har med all rätt anmärkts att tanken på identitet mellan länsman och husabyman icke låter sig förenas med ett stadgande om häktning då någon tre gånger i följd tredskas med utmätning:

wrækir þriþiu. hawi kunungs lænsman oc hwsaby man. oc domara wald þæn at fanga oc. i. kunungs hæpto at föra.³⁹

Alla de tre uppräknade funktionärerna kunde var för sig, så är meningen, taga den tredskande i häkte. Stadgandet förutsätter möjligheten av att utmätningsmannen vid upprepade misslyckanden nödgas begära vad vi skulle kalla handräckning för att häkta den tredskande men att denna handräckning, som var brådskande, fick begäras av den funktionär som fanns närmast till hands: länsmannen eller husabymannen eller en hundaresdomare. Stället är klart bevisande: länsman och husabyman ha icke varit identiska.⁴⁰

Detsamma gäller om ett par andra ställen. Ett handlar om sammankallande av utmätningsting. Det är alltså en annan del av stadgandena om utmätning:

³⁹ DL. PgB 5: 1.

⁴⁰ HJÄRNE, a. a., s. 40.

þa næmpnis þing heem til bondans tolf men með husaby manni ella nokorum lænsmanz swen.⁴¹

icke heller detta ställe kan gärna förenas med tanken på identitet mellan husabyman och länsman. En sådan växling i uttrycket för en och samma person såsom själv handlande och såsom den där skickar en underordnad att handla förefaller icke rimlig, eftersom stadgandet klart har karaktären av en inskränkning, jämfört med laga ting, där både domare och länsman, husabyman och länsmannens svenner voro närvarande.⁴²

Det är dessa ställen som avgöra saken. Sedan det alltså blivit fastslaget att länsman och husabyman varit tvenne skilda funktionärer, är det tid att analysera de övriga ställena, de som tycktes förenliga med tanken på identitet. Frågan blir: huru då förklara de delvis uppenbart näraliggande funktionerna? Två möjligheter erbjuda sig, dels att länsman och husabyman varit verksamma vid skilda tidpunkter, dels att de varit verksamma inom skilda områden. Hur förhåller det sig därmed?

Nyss åberopades ett stadgande om edgång inför husabymanen mellan tingsterminerna.⁴³ Detta stadgande förbjuder måhända icke att husabymanen tar emot ed också på tinget. Men det är skäl att lägga märke till tidsbestämningen: *þingariþum mellan*. Och så är det tid att se närmare på ett annat av de nyss berörda stadgandena, om extraordinära ting. Det lyder:

Millan þingariþi þa maghu æi husaby men þing suman kalla. vtan kunungs budskapir combir .i. land. ella þiufwær warþa taknir. ella man wardir inni takin með annars hustru . . . Hwilikin hwsaby man þing haldir. wtan firi þessum mal sum fyrra ær mælt. böti þrea markir . . .⁴⁴

Här finns samma tidsbestämning, och nu är det icke längretal om en funktion, som husabymanen kanske kunde ha att

⁴¹ DL ÞgB 5: pr.

⁴² En annan mening i denna tolkningsfråga hos HJÄRNE, l.c.

⁴³ DL ÞgB 13: pr, s. o. s. 159 med anm. 33-34.

⁴⁴ DL ÞgB 1: 1.

fullgöra i samband med ordinarie ting. De bägge stadgandena äro att sammanställa. Husabymannen skall vara verksam mellan tingsterminerna, som i Dalalagen voro tre.⁴⁵ Men detta gäller endast de särskilda funktioner, som de aktuella stadgandena avse, icke husabymannens övriga funktioner.

Hur förhåller det sig då med området? Också på den frågan får man svar i det nyss anförda stadgandet. Med rätta har man fäst uppmärksamheten på att husabymannen där förekommer i flertalsform, *husaby men*, och av det dragit slutsatsen att husabymännen varit flere, medan länsmanen alltid nämnes i entalsform.⁴⁶ Iakttagelsen är slående, men dess räckvidd är större än man förmodat. I och för sig kunde detta betyda att alla husabymännen tillsammans – vilka de nu voro – hade rätt att inkalla extraordinarie ting. Men stadgandet talar också om straff för den husabyman som självsvåldigt inkallade extraordinarie ting, och här står entalsformen *husaby man*. Redan detta gör sannolikt att flertalsformen varit att förstå »husabymännen, envar inom sitt distrikt».

Men vilket var detta distrikt? Tingslaget i Dalalagen var uppenbarligen tredingen.⁴⁷ Av detta förhållande har man dragit slutsatsen, att just tredingen varit husabymannens distrikt.⁴⁸ Slutsatsen är icke helt bindande. Ställena om tredingarna som tingslag gälla lagting. Men det är en rimlig förmodan att extraordinarie ting hölls tingslagsvis.

Bevisningen för att husabymannen haft självständiga befogenheter mellan tingsterminerna och att en husabyman varit verksam inom varje treding kan utbyggas.

Det var icke endast extraordinarie ting husabymannen skulle hålla mellan tingsterminerna. Han hade också skyldighet att ta

---

⁴⁵ DL 10B 1: pr.

⁴⁶ HJÄRNE, *l.c.*

⁴⁷ Å. HOLMBÄCK och E. WESSÉN i Svenska Landskapslagar 2: 1, s. XXVI. HJÄRNE, *l.c.*

⁴⁸ HJÄRNE, *l.c.*

emot och i avvaktan på rannsaking och dom hålla i häkte vissa grova brottslingar vilkas brott icke föranledde extraordinarie ting.⁴⁹

Västmannalagen innehåller ett stadgande, som nära överensstämmer med stadgandet om husabymannens extraordinarie ting i Dalalagen. Det lyder:

Fore þaemma malom ma lænsman boþcafla op skæra Mot conungs brewe. ællær conungs boþ. warþr stolit i bygbine. warþa drap gior. ællær man inne takin meþ annars cono.⁵⁰

Med rätta har man menat sig här återfinna en rest från äldre västmanländsk rätt.⁵¹ Västmannalagen hade ju upptagit Upplandslagens täta tingsterminer, och det fanns icke längre plats för extraordinarie ting. Men då är det intressant att se, att rätten att inkalla dessa extraordinära ting legat hos länsmannen.

Men i Västmannalagen är det hundaret som är tingslag, och det är länsmannen som enligt lagens egen terminologi »har» ting var sjunde dag på hundarets rätta tingsplats och som på tinget nämner hundarets nämnd och fortsättningsvis där fungerar som konungens man.⁵² Parallellen länsman–hundare, husabymän–treding styrkes av denna jämförelse. Men parallellen är icke fullständig. Det var dock länsmannen som höll laga tredingsting enligt Dalalagen. Parallellen är giltig endast för de extraordinarie tingen.

Ännu är det möjligt att träda verkligheten något litet närmare. Man har påpekat att husabymannen i Dalalagen måste vara en länsmannen underordnad funktionär, eftersom han i ett nyss anfört stadgande⁵³ jämställs med länsmannens sven.⁵⁴

⁴⁹ DL MB 5: pr. Det stadgas icke yttryckligen att detta gällde just mellan tingsterminerna; men det är *eo ipso* klart att så förhållit sig.

⁵⁰ VmL ÞgB 5.

⁵¹ Å. HOLMBÄCK och E. WESSÉN i Svenska Landskapslagar 2: 2 (1936), s. 176.

⁵² VmL ÞgB 1–2. Man jämföre en lång rad stadganden i Upplanslagen, t.ex. om ledningsrättens *lænsmaþer fore hundari allu*, UL Kgb 10: 2.

⁵³ DL ÞgB 5: pr, s. o. s. 161.

⁵⁴ Senast HJÄRNE, a. a., s. 41.

Argumentet är måhända väl mycket färgat av en senare tids byråkratiskt hierarkiska ordning, men det får gälla för vad det kan. Mera konkret framstår husabymannens sociala ställning genom jämförelse med ett annat stadgande om rättskipning mellan tingsterminerna, också det i Västmannalagen. Det heter i dess tjuvaflock:

Nu can han stiæla mællan þingariþa. calle þa soman granna oc nagranna. ællær hamno mæn sina. gange op a han twæggia manna witne. oc gioræ hanom þiufs ræt. æfte þy som fyr ær sact. oc hafwe lænsman ængon wizorþ at quælia bondan þær om.⁵⁵

Också här föreligger en rest av ett äldre rättssystem, att datera till den tid man i Västmanlands lagsaga hade endast några få tingsterminer.⁵⁶ Men det gäller ett ännu mera ursprungligt skede i rättsutvecklingen, jämfört med det då länsmanen kunde i vissa angivna fall utlysa extraordinarie ting. Här stadgas ett mera summariskt rättegångsförfarande, som ligger självhämnden nära. Det är bondemenighetens första försök att genom rättsliga former, med grannars och nagrannars hjälp, ersätta självhämnden. Vad som här intresserar är att rättsförfarandet sker inom bygdens slutna krets. Man hade icke möjlighet att hålla en ogärningsman fängslad till tiden för nästa ting, kanske nära ett halvår. Och detta mera summariska rättsförfarande lades i händerna på bygdens folk, på dem som funnos till hands.

Det är frestande att ordna dessa olika rättsliga förfaringssätt till en serie från den rena självhämnden till ett system med få lagting och dessemellan ett summariskt rättsförfarande i bygden, småningom avlöst av extraordinarie ting, tills rättegångsväsendet slutligen reformeras och man börjar hålla ting med korta mellanrum. Men det är heller icke denna sekvens, som erbjuder

⁵⁵ VmL MB 26: 1.

⁵⁶ A. HOLMBÄCK och E. WESSÉN i Svenska Landskapslagar 2: 2, s. 100 f.

störst intresse. Ett så jämnt utvecklingsförlopp är snarast ägnat att egga till tvekan. Men ger det icke eftervärlden en av de dock ganska sällsynta möjligheterna att se tillbaka till det svenska rikets och det svenska kungadömet's allra äldsta tid, då den centrala statsmakten, kungamakten, avtvingar det gamla bondesamhället stycke efter stycke av dess självständiga jurisdiktion?

Mot denna bakgrund ter det sig förklarligt, varför just husabymännen i Dalalagen hade att inkalla extraordinarie ting: de voro bosatta inom tredingen, de funnos till hands, dem kunde man omedelbart lita till, medan länsmannen bodde långt borta, kanske icke ens inom hundaret. Och detta styrker det i och för sig sannolika sambandet mellan husabymännen och de tre husabyarna i Dalarnas tredingar: Husaby, Tuna och Kopparberget.⁵⁷

Denna utredning, som på många punkter endast preciserar och sammanställer vad som tidigare sagts i ämnet, gör sannolikt att Dalalagens husabymän varit konungens brytar eller landbor på husabyarna, en i varje treding, och som sådana fått en rad funktioner i samhället, delvis särpräglade för gammal västmanländsk rätt, såsom i vad gäller de extraordinära tingen, andra måhända lika dem som konungsbrytarna haft i andra landsdelar. Satsen är tidigare uttalad,⁵⁸ men den har också blivit bestridd.⁵⁹ Man har efterlyst ett sakligt samband mellan husabymännens uppgifter enligt svealagarna, med den karaktäristiska koncentrationen till rättslivets område, och den mera vardagliga, delvis rent agrara verksamhet, som kännetecknar götialagarnas bryte – så redan i dennes namn. Det är detta sakliga samband som nu erbjuder sig, genom hövitsmännen i Trögds tredingar, också de med all sannolikhet konungens brytar eller landbor på husabyarna och som företagare inom jordbruket helt inordnade i

⁵⁷ SCHÜCK, a. a., s. 7 f.

⁵⁸ MALMSTRÖM, a. a., s. 274.

⁵⁹ HJÄRNE, a. a., s. 40: »Varken länsmannen eller husabymannen uppträder enligt svealagarnas vittnesbörd i sakliga sammanhang, som med någon egentlig sannolikhet kunna leda tanken på ursprungliga brytar.»

bygdens liv – fastän troligen också, som själva namnet antyder, bärare av militära eller polisiära uppgifter.

Den framställda hypotesen, att Trögds hövitsmän och Dalalagens husabymän äro identiska, har kunnat underbyggas. Och därmed har ännu en iakttagelse lagts till de många som styrka att bygderna från och med Trögd i öster till och med Åkerbo i väster, Fjädrundaland, Västmanland och Dalarna, tillsammans bevarat, eller åtminstone ännu vid tidpunkten för lagarnas redigering röjde spåren av vissa särdrag i de offentlighetsliga indelningarna och funktionerna, vilka icke längre klart framträda i Tiundaland och Attundland⁶⁰ – samtidigt som dessa tidigare iakttagelser samfällt ge ökad tyngd åt den bevisning för identitet husabymän–hövitsmän, som här framlagts.

Sven Ulric Palme

---

⁶⁰ E. HJÄRNE, Svedhiudh. En kommentar till Snorres skildring av Sverige. Namn och Bygd 1952 (1953), s. 116 ff.